

דין בתי כנסת שאינם מכוונים כראוי לכיוון ירושלים עקב קשיים בתכנון ובבנייה וכדו'

הרב נעם מייזלס

מקור הדין לכיוון התפילה מובא בגמרא:¹⁹

היה עומד בחוץ לארץ – יכוין את לבו כנגד ארץ ישראל שנאמר: "והתפללו אליך דרך ארצם"; היה עומד בארץ ישראל – יכוין את לבו כנגד ירושלים, שנאמר: "והתפללו אל ה' דרך העיר אשר בחרת"; היה עומד בירושלים – יכוין את לבו כנגד בית המקדש, שנאמר: "והתפללו אל הבית הזה"; היה עומד בבית המקדש – יכוין את לבו כנגד בית קדשי הקדשים, שנאמר: "והתפללו אל המקום הזה"; היה עומד בבית קדשי הקדשים – יכוין את לבו כנגד בית הכפורת; היה עומד אחורי בית הכפורת – יראה עצמו כאילו לפני הכפורת; נמצא: עומד במזרח – מחזיר פניו למערב, במערב – מחזיר פניו למזרח, בדרום – מחזיר פניו לצפון, בצפון – מחזיר פניו לדרום; נמצאו כל ישראל מכוונים את לבם למקום אחד. אמר רבי אבין ואיתימא רבי אבינא: מאי קראה – "כמגדל דויד צוארך בנוי לתלפיות", תל שכל פיות פונים בו.

בדברי תלמידי ר' יונה²⁰ מבואר שדברי הגמרא שהעומד בחוץ לארץ צריך לכוון לארץ ישראל, אין הכוונה רק לארץ ישראל, אלא ודאי שצריך לכוון גם כנגד ירושלים כדין העומד בארץ ישראל, וכן צריך לכוון גם כנגד בית המקדש וקודש הקודשים. אלא שהחילוק בין העומד בחוץ לארץ לעומד בארץ ישראל הוא שהעומד בחוץ לארץ צריך תוספת כוונה על ארץ ישראל, מה שאין כן מי שכבר עומד בתוכה.

¹⁹ ברכות ל ע"א.

²⁰ כ ע"ב מדפי הרי"ף ד"ה היה.

וכן פסק השולחן ערוך:²¹

היה עומד בחוץ לארץ יחזיר פניו כנגד ארץ ישראל ויכוון גם לירושלים ולמקדש ולבית קדשי הקדשים. היה עומד בארץ ישראל יחזיר פניו כנגד ירושלים ויכוון גם למקדש ולבית קדשי הקדשים, היה עומד בירושלים, יחזיר פניו למקדש ויכוון ג"כ לבית קדשי הקדשים וכו'.

הפרישה²² ביאר שכוונת דברי השולחן ערוך שאף שאינו יכול להחזיר את פניו נגד ירושלים, עליו לכוון דעתו כנגד ירושלים. אמנם הפרישה עצמו סובר שהעומד בחוץ לארץ צריך לכוון פניו רק כנגד ארץ ישראל, ומחשבתו תהיה מכוונת לצור העולמים ולא לזולתו. ונימוקו עמו במשל שכתב, שמי שעושה לעצמו מטרה לחציו, שאם הוא קרוב למטרה – הוא מצייר לו נקודה קטנה, ואם הוא רחוק – מצייר עיגול גדול.

בגמרא אחרת נאמר:²³

אמר רבי יצחק: הרוצה שיחכים – ידרים, ושיעשיר – יצפין, וסימניך: שלחן בצפון ומנורה בדרום; ורבי יהושע בן לוי אמר: לעולם ידרים, שמתוך שמתחכם מתעשר, שנאמר: "אורך ימים בימינה בשמאלה עושר וכבוד". והא רבי יהושע בן לוי אמר: שכינה במערב! דמצדד אצדודי. אמר ליה רבי חנינא לרב אשי: כגון אתון דיתביתו בצפונה דארץ ישראל – אדרימו אדרומי.

הרמ"א²⁴ פסק בעקבות הסמ"ג והטור: "ואנו שמחזירין פנינו למזרח, מפני שאנו יושבים במערבה של ארץ ישראל, ונמצא פנינו לארץ ישראל". המשנה ברורה²⁵ הוסיף שמסיבה זו נהגו (במערב אירופה) לקבוע את ההיכל שספר תורה בתוכו בכותל המזרח, לפי שצריך להתפלל לצד מזרח. ואם אי אפשר לו לקבוע במזרח – יקבע בדרום. ועל כל פנים לא לצד מערב מפני שאז יהיה אחורי העם להיכל. ומכל מקום, אפילו קבעו את ההיכל בכותל אחר, המתפלל צריך להחזיר פניו למזרח.

עוד כתב המשנה ברורה²⁶ שבית הכנסת שהעמידו בו את ארון הקודש בצד דרום וכולם מתפללים נגדו, אף שהוא שלא כהוגן, הבא להתפלל יכוון לצד שהציבור

²¹ אורח חיים סימן צד סעיף א.

²² שם ס"ק א. הביא דבריו משנה ברורה שם ס"ק ג.

²³ בבא בתרא כה ע"ב.

²⁴ אורח חיים סימן צד סעיף ב.

²⁵ ס"ק ט.

²⁶ ס"ק י.

מתפללים, אך יצדד פניו למזרח. הוא הוסיף²⁷ שכל האחרונים הסכימו עם הלבוש שכתב שבמדינותינו שאין אנו יושבין במערבה של ארץ ישראל בדיוק רק נוטה גם כן לצפון, יעמידו כותל בית הכנסת נוטה קצת מזרחית דרומית של העולם, שאז תעמוד מכוון כנגד ארץ ישראל ובית המקדש, וכן בכל מדינה על פי מקומה. והוסיף המשנה ברורה²⁸ שכאשר בית הכנסת מכוון כלפי דרום-מזרח, אין צריך להדרים, וכן אין להצפין מפני שאז נראה שהופך פניו כנגד ארץ ישראל.

אולם מצינו מקרים שאין צריך להחזיר פניו כנגד ירושלים:²⁹

ת"ר היה רוכב על החמור והגיע זמן תפילה אם יש לו מי שיאחז את חמורו ירד למטה ויתפלל, ואם לאו – ישב במקומו ויתפלל. רבי אומר בין כך ובין כך ישב במקומו ויתפלל, לפי שאין דעתו מיושבת עליו, אמר רבא ואיתימא ריב"ל הלכה כרבי.

התוס'³⁰ כתבו שאין המתפלל צריך להחזיר פניו כנגד ירושלים, ויכול להתפלל על החמור כשהוא מהלך. הרא"ש³¹ ביאר את דבריהם שכיון שהוא רוכב על בהמתו, רכיבתו היא לפי צד דרכו ולא לצד אחר. אולם הבית יוסף³² כתב בשם הרוקח שאף על פי שהוא מתפלל כשהוא רוכב על החמור, אם יש לו יכולת להחזיר את פניו, יעשה כן. הביאור הלכה³³ נימק שייטכן שהרוקח סובר כרבנו יונה שגם לרבי צריך להעמיד את חמורו כאשר הוא מתפלל, ולכן לשיטתו צריך להחזיר את פניו. וזאת בניגוד לשיטת הראשונים שיכול להתפלל גם כשהחמור ממשיך בדרכו, ואז אין צריך להחזיר את פניו גם כשיש ביכולתו לעשות זאת. אולם בסופו של דבר ביאור הלכה השאיר את הדברים בצריך עיון.

מכל מקום, העולה מהאמור הוא שדין החזרת פניו אינו כלל גורף. כמו כן מצינו לגבי סומא ומי שאינו יכול לכוון את הרוחות שיכוון לבו כנגד אביו שבשמים כמבואר בגמרא שם. אמנם ביאור הלכה³⁴ כתב בשם השולחן שלמה שטוב שיתפלל כנגד

²⁷ ס"ק יא.

²⁸ ס"ק יב.

²⁹ ברכות ל ע"א.

³⁰ על אתר ד"ה הלכה.

³¹ סימן יט.

³² אורח חיים סימן צד.

³³ שם ד"ה היה.

³⁴ ד"ה מי.

צד אחד ויצדד את פניו לצד השני, שבכך ייתכן יותר שיתפלל כנגד ארץ ישראל, אך נראה שעצה טובה קמ"ל, ולא מצינו בגמרא ובראשונים שהטריחוהו בכך.

מה הדין כאשר התפלל אך לא החזיר פניו לכיוון הנכון? המאירי³⁵ כתב שאין המנהג להקפיד כל כך אלא אם כן יהפוך ממש את העורף לארץ ישראל. ובדיעבד, אם התפלל בין בישיבה בין בהילוך, בין החזיר פניו לאחורי ארץ ישראל, אם כיוון לבו לאבינו שבשמים יצא. וכן נראית דעת ה"ז.³⁶ אמנם בירושלמי³⁷ מובא שאם התפלל לכל כיוון אין מחזירים אותו, אך אם התפלל לכיוון מזרח מחזירים אותו, משום שנאמר: "אַחֲרֵיהֶם אֶל הַיַּכַּל ה'".³⁸ אך ניתן לבאר שלכל רוח שהוא מתפלל אין מוחים בו שיחזיר פניו לצד אחר, חוץ מהמתפלל כשאחוריו למזרח שגוערים בו שיחזיר פניו לצד אחר, ומכל מקום אם כבר התפלל ודאי שיצא בדיעבד ואין לחזור שוב ולהתפלל, וכדברי המאירי.

לעניות דעתי אפשר להביא ראיה לכך שאין הציוד לירושלים צריך להיות מדויק, מקושיית הגמרא:³⁹ "והא רבי יהושע בן לוי אמר: שכינה במערב!" ותירצה: "דמצדד אצדודי". הראשונים נחלקו בעניין. לדעת רש"י⁴⁰ אף שמתפלל לצד מערב, יצדד מעט לצד דרום. אף מהר"י אבוהב⁴¹ תמה על הנוהגים בחוץ לארץ להתפלל בלא צידוד כלל, וכתב שיש להחזיר את הפנים מזרחה כשמתפללים לצפון ולדרום כדי להטות פניו לצד ארץ ישראל. וכן כתב הסמ"ג שהכוונה שמתפלל ממש לכיוון דרום או צפון כדי להחכים או להעשיר, אלא שיש לו לצדד מעט את פניו לכיוון מערב.

השולחן ערוך⁴² הכריע כמהר"י אבוהב:

אם מתפלל לרוח משאר רוחות, יצדד פניו לצד ארץ ישראל אם הוא בחוץ לארץ, ולירושלים אם הוא בארץ ישראל, ולמקדש אם הוא בירושלים.

³⁵ על אתר ד"ה סומא.

³⁶ סימן צד ס"ק א.

³⁷ ברכות פרק ד הלכה ה.

³⁸ יחזקאל ח, טז.

³⁹ בבא בתרא כה ע"ב.

⁴⁰ ד"ה דמצדד.

⁴¹ הביא דבריו בית יוסף אורח חיים סימן צד ד"ה ומש"כ וכהך שמעתא.

⁴² שם סעיף ב.

גם היוצאים ביד רמ"א סוברים כמהר"י אבוהב, וכפי שכתב הרמ"א:

ומי שרוצה לקיים אמרם: הרוצה להעשיר יצפין או להחכים ידרים, מכל מקום יצדד פניו למזרח.

כלומר לשיטתם ניתן להתפלל לכיוון אחר לגמרי, אלא שיצדד פניו לכיוון ארץ ישראל וירושלים.

אף לדעת הטי"ז⁴³ והמשנה ברורה,⁴⁴ שכתבו שהלכה כדברי רש"י ושכן המנהג כדי שלא יהיה נראה שונה מהציבור, מותר לצדד מעט לכיוון שחפץ, ובכוח דברי חז"ל – יעשיר או יחכים.

החתם סופר⁴⁵ דן בדבר בני קהילה שרוצים להרחיב את מקום תפילתם, אך נתקלו בקשיי תכנון בניית כותל מזרח בית כנסת, וזה תורף השאלה:

יקרתו הגיעני ולא הבנתי בו עד שבא הש"ץ שלכם והבינני כי בהכ"נ שלכם ארוך וקצר מאוד ונדחק ג"כ מאוד ע"י עזרת נשים אשר נבנה במערב ופניהן מועדת למזרח ואין שום מקום ואופן להרחיב הגבול שם, ולבנות עזרת נשים בצפון ופניהם לדרום א"א לזה מבלי שיבנו הארון הקודש לדרום ויתפללו נגדו כדי שתהיה עזרת [נשים] בצד המתנגדת למקום אה"ק והתפלה, ואם לא יעשה נחת רוח לנשים בזה א"א בשום אופן להשיג הרחבת מקום בהכ"נ והדוחק רב לבני הקהלה ומצוה רבה להרחיב מקום אהל ה' ולרומם בית אלקינו.

בסיום תשובתו כתב:

ע"כ בודאי לסתור כותל בהכ"נ העומדת כדינו נגד המזרח ולהחזירו לדרום לעשות נחת רוח לנשים חלילה וחלילה, אפילו לא היה מפורש בש"ס ואפילו רק מנהג בעלמא מאן חשוב מאן ספון לעקור מנהג ישראל אפילו ערקתא דמסאנא מכ"ש הלכות קבועות הס שלא להזכיר, אך יען אמר לי הש"ץ שהמומחה מדד הרוחות ע"י קומפאס (מצפן) ואמר כי קרן זויות בהכ"נ שלכם הוא המזרח האמיתי באופן שמקום תפלה של עכשיו הוא מזרחית צפונית שלא כדין, ואמנם בקרן דרומית מזרחית של עכשיו הוא

⁴³ ס"ק ג.

⁴⁴ ס"ק יב.

⁴⁵ אורח חיים סימן יט.

המזרח האמיתי וממילא שלהלן לכותל דרומי של עכשיו שם יהי מזרחית דרומית כחפץ בעל הלבוש, ואז אפילו יהי ע"י זה פונה קצת לדרום יותר מלמזרח שעת הדחק שאני ובלבד שעכ"פ יהי במזרח ג"כ ולא לדרום ממש מבלי נטי' למזרח כלל, וה' ירחיב גבולכם ויציב גבול אלמנה במהרה בימינו ונעלה לציון ברינה.

עולה מדבריו שאפשר להטות מעט כותל מזרח בית כנסת, ובלבד שיישאר צד הכותל גם למזרח.

אולם בשו"ת אחיעזר⁴⁶ דן בשאלה דומה המצריכה צידוד כותל המזרח עבור הכנסת אור לבית כנסת, ונטה להחמיר לצדד את כותל בית כנסת שבו מונח הארון. וכה דבריו:

הנני להשיבו, כי אין לשנות נגד הלכה פסוקה בגמרא ובשו"ע, ואם אמנם חלונות מצד המזרח ג"כ דינא דגמרא וכו' וצריך לכוין נגד ירושלים, וצריך לפתוח פתחים וחלונות או פתחים כנגדן, הרי יש חלונות ופתחים ומה בכך אם אורם מועט וכו', עכ"פ אין שום מקום לשנות בשביל זה המזרח לצד צפון, ואין לזה שום היתר רק יקבעו את הארון בכותל המזרח כנהוג בכל תפוצות ישראל.

אמנם נראה שגם ר' חיים עוזר זצ"ל יסכים שכאשר הציידוד קל ואינו משמעותי, ניתן לצדד לעוד רוח, ועוד, ששם הציידוד היה לצד צפון שאינו כלל לכיוון ארץ ישראל, אבל צידוד לצד דרום הוא הרצוי בבתי הכנסת באירופה, על פי דברי הלבוש ורבים פסקו כמוהו, וכדלעיל.

בשו"ת בצל החכמה⁴⁷ האריך לדון בחשיבות הציידוד והסיק: "כשבונים בהכנ"ס ראוי לחקור אם הרחוב בו בונים את בהכנ"ס הוא ישר לרוח שמתפללין נגדו, או שהוא נמשך באלכסון", והביא⁴⁸ כמקור לכך את תשובת החת"ס לעיל:

שאפשר לבחון ולעמוד על אמיתת הרוחות גם באמצעות מכשיר הנקרא מצפן (=קומפאס) כמבואר בשו"ת ח"ס (חאו"ח סי' י"ט) כשיועד לחשב נטיית המחט מנקודת הצפון.

⁴⁶ חלק ג סימן עט.

⁴⁷ חלק ג סימן טו.

⁴⁸ שם אות ט.

ונראה בכך שהביא תשובת החת"ס אגב ריהטא ולא חלק על דבריו, שמסכים שכאשר יש צורך חשוב לצדד הכותל שבו ארון הקודש לכיוון מסוים, כל עוד אין סטייה גדולה במעלות – הדבר אפשרי, אך ודאי שלכתחילה יש לחשב במדידה (הדומה לשאר בתי כנסת באיזור ברמת האפשר), ואם אפשר – גם במכשיר מדידה המחשב את רמת הדיקו במעלות. אך כאשר עומד מולנו קושי בבניית הכנסת או שצריך להוסיף מקומות בבית הכנסת וכד', ודאי שניתן לצדד מעט. הפוסקים לא נחתו לבאר מהו מעט, אך מסברה נראה שכל עוד הסטייה אינה יותר מחצי זווית ישרה (45 מעלות), הדבר מותר בלא דופי, כיוון שעל שם אותו רוח נקרא צד זה אף שמתלווה אליו רוח נוספת.⁴⁹

העולה מן האמור

- א. אדם בכל מקום שנמצא בעולם מחויב לכוון תפילתו לכיוון ארץ ישראל וירושלים.
- ב. לכתחילה בוודאי ראוי ונכון לדייק ככל האפשר בבניית בית כנסת, כך שהכותל שבו מונח ארון הקודש יהיה מכוון לכיוון ירושלים, ולהשתמש במכשיר מדידה לשם כך.
- ג. כאשר יש צורך לשנות מעט צידוד הכותל עבור הרחבת בית כנסת, קשיי בנייה ותכנון, ניתן להטות את הכיוון כל עוד אין הסטייה גדולה מדי.
- ד. בית כנסת שכבר נבנה, ויש לו סטייה (עד כחצי זווית ישרה – 45 מעלות – מכיוון ירושלים), הדבר מותר ואין צורך בטרחה מרובה או הפסד ממון לשנות את כל המבנה (במיוחד כאשר ניתן לבקש מהציבור שיצדד פניו לכיוון ירושלים).
- ה. כשבית הכנסת ממקם בצורה הפוכה מירושלים ואפילו נוטה לכיוון ההפוך, יש לשנות את מיקום ארון הקודש ולהתפלל לכיוון הראוי.

⁴⁹ כך נראה מספר הליכות שלמה פרק יט אות ד בשם הגרשז"א זצ"ל, שאפילו בתי כנסת הממוקמים בירושלים, שבנקל ניתן למדוד במדויק את זווית התפילה, הקלו להטות מעט את זווית בית הכנסת כשהיה צורך.

וברצוננו להעיר, כמו שכתוב שם, שאפילו בכותל המערבי רואים שנוהגים להתפלל בזווית ישרה, אף שמקובל שמיקום קודש הקודשים הוא במקום שבו עומדת היום כיפת הסלע, ששם אבן השתיה נראית עד היום, וכדברי הרדב"ז (חלק ב סימן תרצא), וכיפת הסלע הרי נמצאת בנטייה לצד צפון.